

I. Cistleri
ep. et conf

De sancto galtero abbe

Dens scti martini

I. Frederici
ep. et mart

3

De schedulae: etiketten met een verhaal*

Philippe George

Schedulae: tekst en uitleg bij de relieken

De reliekencollectie van Herkenrode bevat een groot aantal objecten die een etiket dragen (afb. 3.1). Deze zogenaamde schedulae laten mee toe de relieken in hun historische context te plaatsen en vertellen tegelijk iets over de geschiedenis van de collectie en haar lotgevallen doorheen de tijd. Vooral de teksten uit de Herkenroodse reliekenschat onder de loep te nemen, wordt ingegaan op het informatiepoteel van schedulae in het algemeen en op hun correcte interpretatie.

Schedulae zijn opschriften die de relieken identificeren, vooral door de naam te vermelden van de heilige wiens stoffelijke resten de kern van lichamelijke relieken vormen. Maar ook historische of representatieve relieken kunnen schedulae dragen. Naast een eenvoudige naamsvermelding kan het gaan om meer uitgebreide documenten die een echtheidsverklaring inhouden en soms expliciet de toelating verlenen voor een al dan niet publieke verering¹. In het Frans worden schedulae aangeduid als *authentiques*, een naamgeving die mogelijk tot verwarring leidt. De aanwezigheid van schedulae betekent immers niet dat een reliek authentiek is in de rationele, natuurwetenschappelijke betekenis van het woord, te weten dat de stoffelijke resten effectief te maken hebben met de historische persoon aan wie ze worden toegeschreven (nog voorbijgaand aan de vraag of die persoon ooit bestaan heeft). Het Franse *authentique* slaat op ‘als dusdanig (door de kerkelijke autoriteiten) erkend’, en niets meer. Vandaar: “*une relique authentiquée n’est pas nécessairement une relique authentique*”².

Schedulae bestaan uit teksten die op diverse materialen werden aangebracht, zoals papyrus, perkament of papier. Maar ook een opschrift op een harde ondergrond (metaal, steen), zoals een gegraveerde of gesculpteerde plaat of een grafkruis, valt onder de definitie³. Het vaakst wordt het woord echter gebruikt om zeer smalle strookjes perkament (van 5 tot 6 mm breed en soms tot een tiental centimeter lang) aan te duiden. Deze etiketten of vignetjes⁴ zijn vaak zo minuscuul dat ze uit zichzelf oprollen en zo onopgemerkt blijven. Ze vermelden doorgaans één enkele naam van een heilige, meestal in de genitief, al dan niet voorafgegaan van de term *reliquiae* of *reliquiis*. Naargelang het aantal vermelde heiligen kunnen individuele of gemeenschappelijke opschriften onderscheiden worden.

De schedulae moeten gezien worden als diplomatieke documenten, één van de traditionele categorieën van historische bronnen uit de middeleeuwen. Of ze nu van een kerkelijke autoriteit komen of niet – heel dikwijls is de schrijver onbekend gebleven –, of ze al dan niet opgesteld zijn volgens ‘officiële’ formules, mogelijk voorzien van merken of tekens ter bekrachtiging (zegels, handtekeningen), ze vormen steeds weer een identificatie die door de (goed)gelovigen

Afb. 3.1 Reliekhouders 109.

werd aanvaard en die in de tijd waarin ze werd opgesteld, niet mocht in twijfel worden getrokken.

De schedulae gebruiken vaak formules in de aard van *Hic est caput sancti [...]*, *Hic sunt reliquiae sancti [...]*, *Hic sunt pignora sanctorum [...]*, *Hic requiescit corpus sancti [...]*. Om over deze documenten te spreken als ‘standaardformulieren’ is echter overdreven. Onvermijdelijk heeft de evolutie van de administratie en van het kerkelijk recht een invloed uitgeoefend op de wijze waarop de relieken schriftelijk werden geïdentificeerd. Waar het in de eerste plaats om een eenvoudig teken van ‘echtheid’ ging, werden de teksten steeds rijker aan details, iets wat mettertijd zelfs als noodzakelijk werd beschouwd. Van een eenvoudige vermelding evolueerde de tekst naar een uitgebreide beschrijving die, zoals bij een charter, de omstandigheden van de ontdekking of van de schenking van de relieken vermeldt of meer informatie verstrekt over de heilige(n) en de bij de ‘echtheidsverklaring’ aanwezige getuigen. Moet dit dan als een reactie op de kritiek ten overstaan van de in de late middeleeuwen steeds meer opduikende ‘twijfelachtige’ relieken worden beschouwd? De legitimatiecharters van schenkingen van relieken vermenigvuldigen zich in elk geval vanaf de 13de eeuw, in de vorm van een dubbele uitgave: één om samen met de relik in de houder te worden geplaatst en één om bewaard te worden in de archieven van de instelling die de relieken in haar bezit had. Zo worden de opschriften *stricto sensu* vergezeld van diplomatieke of verhalende documenten (hagiografische teksten, charters). Het verlangen om meer uitleg te verschaffen, of echtheidsverklaringen te doen, is duidelijk aanwezig. De aanwezigheid van autoriteiten, zoals bisschoppen, prelaten of vorsten, versterkte het belang van de ceremonie van een authenticatie en van de daarbij opgestelde documenten. Zo was het geen toeval dat precies in de aanwezigheid van paus Eugenius III, die in 1147 naar Verdun was gekomen voor de wijding van de kathedraal, de overbrenging van de relieken van Sint-Vanne⁵ naar een nieuw schrijn plaatsvond.

Het is vooral omdat de opschriften als historische relieken werden beschouwd dat ze ook met zorg werden bewaard. Zelfs al konden ze na verloop van tijd niet meer ontcijferd worden (afb. 3.2), bleven ze toch behouden, om dezelfde reden als de overige voorwerpen die zich in een schrijn bevonden als een relik werden aanzien. Vergeten we niet dat zelfs het stof dat verspreid werd bij het

Afb. 3.2 Schedula op schedelrelik 13.

openen van een schrijn verzameld, ingepakt en voorzien werd van een opschrift. Dit verklaart waarom ook de oude, nog nauwelijks of niet te lezen schedulae werden behouden.

Zelfs documenten die met de relieken niets te maken hebben, worden in de schrijnen aangetroffen. Dit is het geval te Luik waar in een reliekschrijn fragmenten van een *obituarium* werden aangetroffen, en in Sint-Truiden met verslagen van vroegere cijnsheffingen. Het heilige karakter van het relikwijn speelde voor het geschrevene duidelijk een rol. Tijdens de verwoesting van Luik in 1468 werden de belangrijkste charters van het kapittel bij de relieken verborgen, een vreemde plaats van bewaring ware het niet dat deze kostbare documenten zo konden rekenen op extra beveiliging uit de hemel. Zelfs in 1365 verzamelden de kanunniken van Luik in het schrijn van de H. Lambertus naast de relieken en de rijkdommen van de schat, hun privileges en charters.

Met het werk van Bruno Galland over de *Sancta Sanctorum*⁶, werden de schedulae een volledig, gespecialiseerd onderzoeksthema. Een mijlpaal in het gebruik van schedulae blijkt de vervaardiging te zijn van de op bevel van paus Leo III samengestelde reliekenschat, bekend als de ‘arche de cyprès’⁷. Deze werd bewaard in een kist van cipressenhout in het altaar van Sint-Laurentius in de doopkapel van het *Sancta Sanctorum* van het Lateraans paleis (in Vaticaanstad). Deze reliekencollectie van de pausen bevatte op het moment van haar samenstelling, op het einde van de 8ste en het begin van de 9de eeuw, reeds opschriften ter identificatie. De datering door Bruno Galland van deze teksten toont aan dat er geen opschriften ouder zijn dan de 7de-8ste eeuw. De paleografische analyse laat echter toe groepen samen te stellen van geschriften van dezelfde hand en bepaalde stukken perkament terug samen te voegen. De analyse leidt tot conclusies over opeenvolgende kopieën van opschriften. Maar het onderzoek blijft moeilijk: “De datering van de opschriften op basis van het handschrift is een delicate oefening. De opschriften zijn zeer klein en het handschrift is dus meestal minuscuul. De beknoptheid van de vermeldingen laat bovendien niet toe om over een groot aantal lettertekens te beschikken.”⁸

Een interessante kwestie is waar de schedulae werden opgemaakt. Het valt op dat wanneer het aantal van de ‘in omloop gebrachte’ stukken toeneemt, er in het pelgrimsoord (waar de relieken vandaan kwamen of waar ze werden ‘herontdekt’) zelf ‘ateliers’ voor de redactie van schedulae ontstaan. Mogelijk komen dergelijke opschriften dus uit een gespecialiseerd scriptorium, veeleer dan dat ze vervaardigd zijn door een pelgrim of door de nieuwe eigenaar van de relikwijn. Over het algemeen zijn de getuigschriften of verwijzingen natuurlijk uiterst summier. Zo liggen ze aan de oorsprong van heel wat vergissingen – van een fragment van een lichaam gaat men snel een volledig lichaam maken – wat conflicten met zich meebrengt, zelfs processen over het bezit van toonaangevende relieken.

De conclusie is duidelijk. Niets is meer belangrijk maar even fragiel als die kleine schedulae die zich vaak rond het relikwijn bevinden en door hun minuscule maten, hun broze, zelfs breekbaar materiaal, snel verslijten. Het is essentieel er een goede conservering op toe te passen en wellicht is de reliekhouders zelf de beste bewaarplaats voor dergelijke documenten.

De datering van relieken op basis van de schedulae, in de vorm van korte teksten op papier of perkament, stelt grote problemen. Radiokoolstofonderzoek

kan de drager dateren, maar hergebruik van ouder perkament of papier is nooit uitgesloten. Paleografisch is een chronologische situering vaak mogelijk, maar ook dat biedt geen zekerheid over de ouderdom van het reliek dat de schedulae beschrijven. Er is immers niet noodzakelijk een gelijktijdigheid tussen het ontstaan van het reliek en het neerschrijven van tekst op de schedulae. De documenten laten zich in de loop van de eeuwen bovendien makkelijk kopiëren, en zo ontstaan ‘dubbels’ van de opschriften. Dat het oude opschrift is gekopieerd of overgeschreven, vormt voor historisch onderzoek minder een probleem wanneer het origineel nog bij de relieken bewaard is gebleven. Helaas is dat niet altijd het geval. Oudere documenten werden verwijderd omdat ze zich in een te slechte staat bevonden of omdat men hun bewaring niet belangrijk vond. Zo is in een groot aantal processen-verbaal uit de 19de eeuw (waarin de ‘authenticiteit’ van een reliek werd geëvalueerd) de inhoud van oudere, nu vaak verdwenen documenten bewaard gebleven, maar zonder de originelen, en is het maar te hopen dat de kopiïsten hun werk nauwgezet hebben uitgevoerd. Dit betekent natuurlijk niet dat het kopiëren van oude documenten geen nut heeft gehad. Zo is de wijdingsakte van de abdij van Cîteaux uit 1193 (met de vermelding van de relieken die er toen werden bewaard) enkel bekend door een tekst uit 1649⁹.

De heiligen uit de reliekenschat

De datering van de relieken uit Herkenrode is een complex gegeven, waarbij soms de ouderdom van bepaalde materialen als onderdelen van de objecten kan achterhaald worden, wat echter niet altijd iets zegt over het moment waarop die materialen als (deel van het) reliek zijn ‘verklaard’. De schedulae, de geschreven bronnen die de identificatie van de relieken mogelijk maken, dragen bij door de dateerbaarheid van het handschrift. Ze geven op zijn minst een *terminus ante quem* (een grens waarvóór) voor het deel van de relieken waarvoor het opschrift is opgesteld, alhoewel het gebruik van het kopiëren van de opschriften dit informatiepotentieel enigszins ondermijnt. Anderzijds belicht dit laatste fenomeen het behandelen en respecteren van de relieken in de loop van hun bestaan. Zo konden voor Herkenrode twee groepen van teksten onderscheiden worden, die hierna kort worden overlopen. Er dient vermeld dat een identificatie van een heilige¹⁰ enkel wordt aangehouden wanneer er geen risico op gelijknamigheid bestaat.

De schedulae van de Herkenroodse reliekenschat blijken uiteen te vallen in twee groepen. Vooreerst komt op een aantal objecten een 13de-eeuws handschrift voor, met de vermelding van de H. Bernardus, van de rib van de H. Malachias¹¹, van de H. Legerius, van de Elfdruizend Maagden, van de H. Gregorius, van de bisschop-belijder Ambrosius (afb. 3.3), van de beenderen van de H. Joris-Martelaar en van de martelaren Sergius en Bacchus uit Resafa in Syrië (3de of 4de eeuw).

Bernardus van Clairvaux (1090-1153) was een invloedrijke abt die een belangrijke rol speelde binnen de religieuze hervormingen gestuurd door de kloosterorde van de cisterciënzers (afb. 3.4). Bisschop Malacheus was een tijdgenoot en vriend van Bernardus. Legerius werd abt en bisschop in de 7de eeuw maar werd gemarteld en uiteindelijk gedood als slachtoffer van de voortdurende machtsstrijd aan het Merovingische hof. De heilige Gregorius was abt en uiteindelijk zelfs paus aan het eind van de 6de eeuw. Ambrosius wordt net zoals Gregorius, Augustinus van Hippo en Hiëronymus van Bethlehem tot de vier grote westerse

3.3

3.4

kerkvaders gerekend. Sint-Joris was een martelaar voor het christelijk geloof uit de 4de eeuw. Sergius (afb. 3.5) en Bacchus werden als Romeinse officieren aan het begin van de 4de eeuw gemarteld en vermoord vanwege hun christelijk geloof. Hun verhaal sluit dus aan bij dit van het Thebaans legioen.

Verder vermelden de schedulae met een 13de-eeuws handschrift meermaals de Elfduizend Maagden. Daarnaast is er nog de vermelding van ene 'abt Walter' die misschien kan geïdentificeerd worden als Walter van Bierbeek, zalige cisterciënzer van Himmerod in Duitsland en Villers in België, en overleden vóór 1222¹². Een 'H. Almerberga' in een cursief schrift uit de 13de-14de eeuw vervolledigt dit oude fonds. Mogelijk gaat het om Amelberga van Temse, een 8ste-eeuwse heilige.

Een tweede groep van schedulae toont ook eenzelfde handschrift, maar dit stamt uit de 18de eeuw. Het gaat opnieuw om een bonte groep van heiligen,

Afb. 3.3 Schedula met opschrift *S. Ambrosii et cont* op reliëkhouders 73.

Afb. 3.4 Schedula met opschrift *De Sancto Bernardo* op reliëkhouders 103.

3.5

3.6

waaronder paus Zacharias († 752), bisschop en martelaar, de in de oudere schedulae reeds opduikende Legerius van Autun († ca. 680), de martelaren Joris, Pancratius (tijdsgenoot van het Thebaans legioen en om dezelfde reden vermoord) en de reeds vermelde Sergius en Bacchus. Daarnaast duiken de namen op van de martelaren Valerius, Vitalis, Mauritius, Theodorus, Adrianus, Nicasius en Victor, opnieuw iconisch voor de strijd die militairen aan het eind van het West-Romeinse Rijk leverden om hun christelijke geloof te beleven. Met Mauritius en Victor is de link met het Thebaans legioen overduidelijk. Daarnaast zijn er vermeldingen van bisschop en belijder Martinus, abt Gillis, priester Diederik en martelaar Germanus. Gezamenlijke vermeldingen zijn er voor de Elfduizend Maagden en voor de leden van het Thebaanse Legioen, naast nog enkele speciale vermeldingen van de – historisch – oudere maagden en martelaressen Martina, Concordia, Justina en Maria-Magdalena (afb. 3.6 en 3.7). Van dezelfde 18de-eeuwse hand zijn de etiketten voor resten van de H. Theodardus (afb. 3.8), bisschop en martelaar van Tongeren-Maastricht, de bisschoppen en martelaren Ghislenus en Frederik van Utrecht († 838) (afb. 3.1), Amandus, Laurentius-martelaar (afb. 3.9), Protasius-martelaar, de metgezel van Gervasius te Milaan (3de eeuw), de martelaren Georgius en Zacheus, gedood te Cesarea, Palestina († 303), en nog een aantal anderen waarvoor de tekst onleesbaar is.

Afb. 3.5 Schedula op reliekenensemble 108.

Afb. 3.6 De zeven schedulae op miniaturantependium 112, met de opschriften *S. Nicali mart*, *S. Adriani mart.*, *S. Marini ep. cont*, *S. Mauriti mart*, *S. Laurentii mart*, *S. Martine virg. mart* en *S. Victoris mart*.

3.7

3.9

3.10

3.8

3.11

Het dient eveneens vermeld dat er niet enkel naar botfragmenten van heiligen verwezen wordt op de schedulae. Bij twee weefsels wordt er via de schedula naar hun mogelijke herkomst gerefereerd. De schedula op medaillon 107 (afb. 3.10) verwijst met de woorden ‘de casula Sti Ludgeri ep. monast. con.’ vermoedelijk naar een kazuifel gedragen door de H. Ludgerus-bisschop. De term ‘monast.’ kan wijzen op een link naar de abdij van Herkenrode¹³. Het is dus mogelijk dat de drie fragmenten van de lampas met dubbelweefselgrond op reliekhouders 105, 106 en 107 (zie hfst. 5, Lampas) afkomstig zijn van deze kazuifel.

Bij medaillon 74 (afb. 3.11) staat op het onderste perkamentje ‘de stola S. Aegi/dii abb.’. De vroegmiddeleeuwse galon is vermoedelijk afkomstig van een stola of een manipel die bij deze abt begraven lag.

Besluit

Samengevat vertegenwoordigen de ‘etiketten’ op deze reliekschat twee momenten: enerzijds de aankomst van de relieken in de nog nieuwe abdij van Herkenrode, in de 13de eeuw, anderzijds een herwaardering van de relieken in de late postmiddeleeuwse periode (de 18de eeuw, wat de opschriften betreft). Opvallend is dat naast de vele verwijzingen naar de Elfduizend Maagden en het Thebaans legioen nog een hele reeks andere heiligen in de schat vertegenwoordigd is. Sommigen waren van algemeen belang binnen de toenmalige christelijke context of hadden een specifieke betekenis voor de cisterciënzerorde.

Afb. 3.7 De zes schedulae op miniatuurantependium 62, met de opschriften S. Valerii mart., S. Concordia virg. mart., S. Concordia virg. mart., de theb. martius, S. Martina virg. mart., S. Vitalis mart en S. Mauritiu mart.

Afb. 3.8 Reliekhouders 77 met opschrift.

Afb. 3.9 Reliekhouders 105 met opschrift.

Afb. 3.10 Reliekhouders 107 met opschrift.

Afb. 3.11 Schedula met opschrift de stola S. Aegi/dii abb. op medaillon 74.

Wellicht vertegenwoordigen de 18de-eeuwse schedulae voor een deel kopieën van oudere originelen die niet bewaard bleven. Er is bovendien niet noodzakelijk een verband tussen de datering van de opschriften en deze van de stoffen of andere objecten die van de relieken deel uitmaken. In de loop der tijd zijn er zeker wijzigingen en herstellingen uitgevoerd. Het lijkt er wel op dat men in de 18de eeuw een poging heeft gedaan om een gelijkvormigheid in de presentatie van de stukken te krijgen, maar daarbij werd opnieuw van de oude opschriften gebruik gemaakt. Bij vele relieken ontbreekt echter elk opschrift, wat er op wijst dat vele originele schedulae moeten verloren zijn gegaan.

Noten

- * Het is me een waar genoegen om dit artikel op te dragen aan mijn oude studiegenoot en mediëvist Eef Overgaauw, directeur van het Departement Manuscripten aan de Nationale Bibliotheek van Berlijn. Onze levenswegen hebben zich regelmatig gekruist en de vriendschap, de loyaliteit en de hartelijkheid die hieruit ontstaan is, beschouw ik als van onschatbare waarde.
- 1 Nicole Hermann-Mascard definieert ze volgens hun functie en hun associatie met de relieken in de houder. Deze definitie is enerzijds beperkend daar de relieken vergezeld hadden moeten worden van documenten, en anderzijds breed daar alle documenten met betrekking tot relieken (proces verbaal) de naam van schedulae hadden kunnen dragen:
- HERMANN-MASCARD 1975.
 2 Naar de bollandist Hippolyte Delehaye.
 3 GAUTHIER 1983, p. 202.
 4 De Latijnse termen die zijn gebruikt: “schedulae, breves, breviculi, litterae, attestaciones litterarum, libelli, tituli, carticulae, pitacium...”.
 5 Vroegmiddeleeuwse bisschop van Verdun, gestorven ca. 525.
 6 GALLAND 2004.
 7 LAUER 1906.
 8 GALLAND 2004.
 9 MOURAIRE 2011.
 10 De identificaties zijn uitgevoerd aan de hand van het algemene overzicht van DUBOIS 1959, een praktische tabel opgemaakt door Dom Jacques Dubois, met de Franse vertaling van de namen.
- 11 De Heilige Malachias is een Ierse bisschop die zijn laatste adem uitblies in Clairvaux in 1148. Hij wordt in de kunst en bij relieken vaak samen met zijn goede vriend de Heilige Bernardus vernoemd: hierbij denken we aan hun reliekschrijn, dat in de Schatkamer van Troyes tentoongesteld staat. HANY-LONGUESPÉ 2005, p. 198-199.
- 12 De exacte overlijdensdatum van Walter van Bierbeek is moeilijk in te schatten aangezien verschillende bronnen een andere datum beargumenteren. Ze variëren tussen 1206, 1216 en 1222: NACKAERTS 1998, p. 195.
- 13 Informatie verkregen van Dominique Vanwijnsberghe, onderzoeker aan het KIK en specialist van de 15de-eeuwse boekverluchting en schilderkunst.

Summary

Schedulae are notations on strips of paper or parchment bearing the name(s) of the saint(s) represented by a relic. Sadly, the schedulae of many relics from the reliquary treasure of Herkenrode are now missing, but those surviving can be divided into two groups. A first comprises notations in a 13th-century handwriting, mentioning St Bernardus, St Malacheus, St Legerius, the 11,000 Virgins, St Gregorius, bishop Ambrosius, 'bones of St Joris Martyr' and the martyrs Sergius and Bacchus. Additionally, a possible relic of the blessed Cistercian Walter van Bierbeek and of St Amelberga of Temse belong to this group.

A second group shows a similar handwriting but dates from the 18th century. These relics represent pope Zacharia, Legerius of Autun, the martyr Joris, Pancratius, Sergius and Bacchus. Other names are those of the martyrs Valerius, Vitalis, Mauritius, Theodorus, Adrianus, Nicasius and Victor. Bishop Martinus, abbot Gillis, priest Diederik and martyr Germanus are also mentioned. Common notations were found for the 11,000 Virgins and for the members of the Theban Legion, next to special mentions of Martina, Concordia, Justina and Maria-Magdalena.

The same 18th-century handwriting can be found on the labels attached to the remains of St Theodardus, the bishops and martyrs Ghislenuus and Frederik of Utrecht, Amandus, Laurentius Martyr, Protasius Martyr, the companion of Gervasius at Milan, the martyrs Georgius and Zacheus, Palestina and a number of others for whom the notations have become illegible. The schedula on medalion 107 possibly refers to a chasuble once worn by the holy bishop Ludgerus. The 18th-century schedulae are most probably copies of older originals that are now lost. It seems that the writer has tried to maintain a uniformity of presentation within the ensemble.